

Cecylia Leszczyńska

K.C.N. [Komitet Centralny Narodowy] ogłasza wszystkich synów Polski, bez różnicy wiary i rodu, pochodzenia i stanu, wolnemi i równemi Obywatelami kraju. Ziemia, którą Lud rolniczy posiadał dotąd na prawach czynszu lub pańszczyzny, staje się od téj chwili bezwarunkową jego własnością, dziedzictwem wieczystém.
(Manifest Tymczasowego Rządu Narodowego z 22 stycznia 1863 r.)

WIEŚ POUWŁASZCZENIOWA

Wprowadzenie

Uwłaszczenia stanowiły jeden z ważniejszych aktów w historii polskiej wsi. Zostały przeprowadzone w XIX w. przez państwa zaborcze, a ich istotą była emancypacja chłopstwa poprzez likwidację pańszczyzny i podległości osobisto-prawnej wobec dworu i ziemiaństwa. W wymiarze ekonomicznym i prawno-własnościowym oznaczały uformowanie się niezależnych gospodarstw chłopskich z jednej strony, z drugiej zaś tworzyły nowe warunki gospodarowania i zmianę ekonomiki szlacheckich folwarków. Charakter uwłaszczeń oraz tryb ich przeprowadzenia silnie zaważył na kierunkach zmian własnościowych w rolnictwie oraz na relacjach dwór-wieś, stając się tym samym jedną z ważniejszych determinant rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich.

Realizacja reform była procesem rozłożonym w czasie; jej przebieg i charakter były wynikiem wielu okoliczności, przede wszystkim stanowiska rządów państw zaborczych wobec kwestii agrarnej, sytuacji politycznej oraz stosunków między folwarkiem i gospodarką chłopską w ramach systemu folwarczno-pańszczyźnianego. Te ostatnie dotyczyły całej sieci powiązań i zależności między chłopstwem a dworem, cechowały je też różne specyfiki regionalne determinowane przez tradycję i normy prawa. System ów miał fundamentalne znaczenie dla ogółu stosunków społecznych i gospodarczych.

Przynależność ziem polskich do trzech państw zaborczych powodowała, że reformy realizowane były wg różnych zasad i w różnych latach; najwcześniej rozpoczęło je państwo pruskie, później państwo austriackie, a najpóźniej Rosja. W Prusach były one najbardziej rozciągnięte w czasie – rozpoczęto je w roku

1807, a zamknięto w roku 1858 – z kolei w zaborze austriackim i rosyjskim zrealizowano je jednym aktem prawnym: w Galicji ustawą z 1848 r., w zaborze rosyjskim ukazem z 1861 r., w Królestwie Polskim ukazem z 1864 r. Należy dodać, że samo zniesienie poddaństwa w Prusach i w Królestwie Polskim miało miejsce w dobie napoleońskiej, natomiast w Galicji i w zachodnich guberniach Rosji prowadzone było równoległe z uwłaszczeniami.

Charakter uwłaszczeń miał istotne znaczenie dla cech struktury agrarnej. W zaborze pruskim dość istotnie ją zmienił, w zaborze austriackim i rosyjskim raczej ją petryfikował, ale poprzez uregulowanie spraw własności we wszystkich zaborach stworzył warunki formalno-prawne dla jej zmian w przyszłości. O tym, czy one następowały, decydowały czynniki ekonomiczne w poszczególnych dzielnicach, zwłaszcza fundamentalne dla epoki zmiany związane z rewolucją przemysłową i gospodarką rynkową wymuszającą konkurencję i przedsiębiorczość. W konsekwencji na początku XX w. można mówić o występowaniu istotnych różnic regionalno-dzielnicowych i różnych typów obszarów wiejskich pod względem struktury agrarnej, wyposażenia w środki produkcji, charakteru sieci osadniczej, ale także zamożności, wykształcenia ludności wiejskiej itd. W pewnym uproszeniu przyjęto się mówić o trzech częściach kraju, które funkcjonowały w odmiennych systemach politycznych, prawnych i gospodarczych Prus, Austro-Węgier i Rosji.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości władze stanęły przed bardzo trudnym zadaniem scalenia dzielnic w jeden organizm polityczno-gospodarczo-społeczny. Sytuację wsi opisywały takie zjawiska jak przeludnienie i rozdrobnienie gospodarstw, niska produktywność i niedostateczne wyposażenie techniczne. W 1921 r. z rolnictwa i leśnictwa utrzymywało się ok. 64% ludności kraju¹, na wsi mieszkało ok. 75%. W pamięci i świadomości chłopów silnie obecne było historyczne zadawanie krzywd, jak pisał premier Wincenty Witos:

Od dziecka niemal codziennie miałem przed oczyma krzywdę chłopów, i to nie tylko tę opowiadaną i wyczytaną, ale krzywdę, na którą patrzyłem. Krzywda ta, nieraz bardzo dotkliwa i jaskrawa, wywołać musiała rozgoryczenie i pragnienie zemsty, wzmagające się z dnia na dzień [...]. Na walce z rządami obszarniczymi wyrosłem, [...], walki tej ani za rozegraną, ani za ukończoną nie uważałem. Przeciwnie, stosunki wytworzone w związku z powstaniem państwa polskiego uważałem za najbardziej sprzyjające dla zwycięskiego dokonania toczącej się walki (2017, s. 3).

¹ Uwzględniono także ludność Górnego Śląska oraz powiatów Wileńszczyzny, obszary te nie były objęte spisem 1921 r. Na obszarze objętym spisem z rolnictwa utrzymywało się 65,8% ludności kraju (Jezierski, Wyczański 2003, s. 405).

Kwestia chłopska przed uwłaszczeniami

Feudalny charakter ustroju rolnego opierał się na współwystępowaniu podzielonej własności ziemi powiązanej z zasadą odrębności stanowej oraz podległością osobistą i sądowniczą chłopów wobec właściciela ziemi. Jeśli idzie o własność, można mówić o następujących jej typach: rządowej (państwowej), prywatnej dworskiej (szlacheckiej) i kościelnej. Istniała też niezależna własność chłopska, stanowiły ją dawne gospodarstwa sottysie oraz wybranieckie, głównie w dobrach państwowych. Prace polowe w folwarkach szlacheckich czy państwowych wykonywane były przez rodziny chłopskie (prowadzące jednocześnie własne gospodarstwa na prawach użytkowników) oraz najemnych robotników dworskich. Ponieważ użytkowane przez gospodarstwa chłopskie grunty nie stanowiły ich własności pod względem prawnym (tzw. własność podzieloną), chłopcy byli zobowiązani do świadczeń (renty), która w XIX w. miała dwie formy: pieniężną (czynsz) i odrobkową (pańszczyznę). Ich wymiar zależał od wielkości chłopskiego gospodarstwa, w przypadku pańszczyzny liczony był w dniach roboczych, które chłop musiał przepracować na gruntach dworskich.

Pańszczyzna i poddaństwo osobiste definiowały status chłopów jako warstwy społecznej oraz oddziaływały na charakter ekonomiki zarówno gospodarstwa chłopskiego, jak i dworskiego folwarku. Prawno-ekonomiczne relacje dwór–wieś określał ponadto cały system powiązań i zobowiązań: dwór „opiekował się wsią”, był to przejaw relacji patriarchalnych, z kolei do gospodarstw chłopskich przypisane były dodatkowe – obok pańszczyzny lub czynszu – obciążenia i powinności. Chodziło tu o tzw. daremszczyzny, których podstawę stanowiło odwołanie się do zwyczajów z „dawnych czasów” (Mencel 1988, s. 128–224)². Ponieważ tytuły prawne tych świadczeń nie były określone, władze zaborcze nakazywały ich uregulowanie już w końcu XVIII w., a w wieku XIX likwidowano je wraz ze znoszeniem pańszczyzny albo odrębnymi aktami prawnymi³.

² Daremszczyzny (darmochy) to prace w ogrodach, rąbanie drzewa, najem przymusowy (w zasadzie jeden dzień w tygodniu, opłata poniżej ceny najmu wolnego), podróże (wykorzystywanie chłopów i ich urządzeń do transportu dworskich ładunków), tłoki (pomoc przy żniwach); prace szarwarkowe (naprawa mostów, dróg, grobli); osep (podatek w zbożu); czasem daniny w naturze. Dziedzice twierdzili, że darmochy są ekwiwalentem za pomoc, jaką otrzymywali chłopcy (np. drzewo z dworskiego lasu), że są przypisane do gospodarstw itd. Niektóre z tych prac mogły być odrębnym (w stosunku do darmoch) świadczeniem.

³ W dobrach rządowych w Królestwie Polskim w 1817 r., a w 1846 r. w dobrach prywatnych. Np. szarwarki regulacjami z 1820 i 1846 r. ograniczono do prac na terenie gminy i uregulowano ich wymiar.

W wyniku historycznego procesu uformowało się kilka typów gospodarstw chłopskich, z których wynikała hierarchia wiejskich społeczności. Na szczycie stali kmiecie użytkujący duże gospodarstwa (kilkanaście hektarów) i świadczący pańszczyzną sprzężajną⁴, następnie byli zagrodnicy użytkujący niewielkie pola, chałupnicy (ogrodnicy) uprawiający ogrody i komornicy, którzy nie posiadali żadnych gruntów; wszystkie te grupy świadczyły pańszczyzną pieszą i inne powinności na rzecz właściciela gruntów. Osobną grupę stanowili robotnicy rolni mieszkający w zabudowaniach dworskich i wykonujący różne prace na rzecz dworu (Galczak-Froch 2013, s. 156–170).

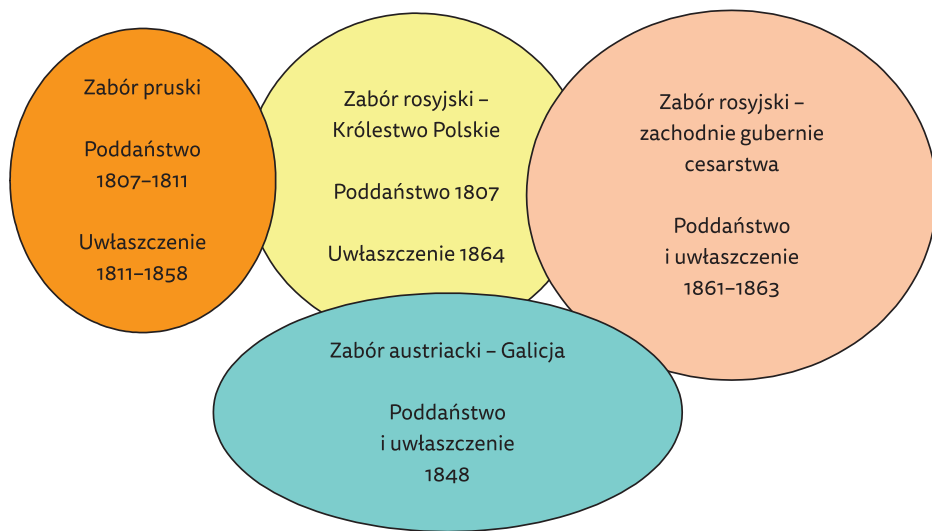
Potrzeba zmiany stosunków agrarnych zaczęła być obecna w debacie świątłych ziemian i działaczy społeczno-politycznych w końcu XVIII w. Zaczęto wówczas zwracać uwagę na archaiczność systemu poddaństwa i pańszczyzny, a także postrzegać go jako barierę rozwoju cywilizacyjnego kraju. Monteskiusz uznał polskie poddaństwo za przejaw „wyrodnego” modelu rządów arystokratycznych (Forycki 2004, s. 112–113), Konstytucja 3 Maja zapowiadała wzięcie chłopstwa pod opiekę prawa i rządu krajowego, Kościuszko w Uniwersale polanieckim deklarował zmniejszenie powinności i nadanie wolności osobistej, Kołłątaj zapowiadał uwłaszczenie tych, którzy przystąpiliby do powstania (Kołłątaj 1951, s. 165). Fatalny stan egzystencji chłopstwa przejmująco opisał Staszic: „miliony stworzeń [...] wyschłe, znędzniałe, obrośte, zakopciate. [...] mało myślą i mało czują” (Staszic 1954, s. 283).

Debata dotycząca reformy stosunków wiejskich rozwinęła się w XIX w. Likwidację pańszczyzny i regulację własności postrzegano jako warunek rozwoju gospodarczego kraju, ale także rozbudzenia świadomości narodowej chłopów; od niej zależec miała restauracja państwa: „[...] od przeobrażeń wsi i rozwiązania sprawy chłopskiej zależał kształt Polski. [...] bez wolnego chłopstwa nie mogło być mowy o ukształtowaniu się nowoczesnego narodu” (Łepkowski 2003, s. 17–18). Rozwiązanie sprawy chłopskiej zaczęło być obecne w deklaracjach i programach różnych środowisk politycznych. Najbardziej radykalne projekty pojawiały się w kontekście powstań narodowych; ich tragiczny przebieg pokazywał, jak nabrzmiałe i wrogie były stosunki między dworem i wsią, między szlachtą a chłopami. Antagonizm pogłębiał sprzeciw sfer ziemiańskich wobec likwidacji pańszczyzny i pełnej emancypacji chłopów.

Proces likwidacji chłopskiej zależności od dworu przeprowadziły państwa zaborcze. Rozpoczęto go zniesienie poddaństwa chłopów w dobie napoleońskiej, zakończyło zniesienie pańszczyzny i innych służebności wobec

⁴ Pańszczyzna sprzężajna polegała na świadczeniu pracy wraz z zaprzęgiem.

dworu w związku z uwłaszczeniem, kiedy chłopi stali się pełnymi właścicielami użytkowanych gruntów. Najwcześniej zaistniał na obszarach należących do państwa pruskiego, najpóźniej w dzielnicach podporządkowanych władztwu Rosji. Pokazuje to poniższy schemat.



Rys. 1.

Likwidacja poddaństwa i pańszczyzny na ziemiach polskich w XIX w.

Źródło: oprac. własne.

Dla likwidacji poddaństwa osobistego fundamentalne znaczenie miała konstytucja Księstwa Warszawskiego (1807), która wprowadzała powszechną wolność osobistą i równość wobec prawa, likwidując jurysdykcję patrymonialną: „Znosi się niewolę. Wszyscy obywatele są równi przed obliczem prawa. Stan osób zostaje pod opieką trybunałów” (Adamczyk, Pastuszka 1985, s. 64). Deklaracja o „zniesieniu niewoli” zrodziła wątpliwości odnośnie do pańszczyzny: nie było oczywiste, czy ona także została zniesiona i jakie są warunki chłopskiej wolności. Kwestię tę dookreślił tzw. dekret grudniowy (podpisany przez Fryderyka Augusta w grudniu 1807 r.): „Każdy rolnik, włościanin i z wyrobku żyjący, nie mający już poprzedniczo za dobrowolnym układem nadanego sobie prawa własności, lub na lata udzielonego, wolny jest wyprowadzić się z miejsca, w którym dotąd zostawał [...] winien jednakże opowiedzieć się wprzódzy dziedzicowi [...] tudzież zwierzchności wskazanej od władzy administracyjnej powiatowej. [...] Zapewnia się dla rolników, włościan, z wyrobku żyjących, chcących się pozostać w miejscu teraźniejszego pobytu,

zupelną wolność przemieszkowania do roku, byleby odbywali też same powinności, którym dotąd podlegali. Dziedzic przez ten przeciąg czasu ani do wyprowadzenia się przymuszać, ani podwyższać żadnego rodzaju obowiązków, nad używane dotąd, nie jest mocen. [...] Rolnik na koniec wyprowadzający się ze wsi [...] winien oddać dziedzicowi własność tego dziedzica gruntową, składającą się z załogi i zasiewów” (Adamczyk, Pastuszka 1986, s. 75–76). Ziemia użytkowana przez chłopą wraz z załogą i zasiewami pozostawała więc w rękach dziedzica.

Stosunki własnościowe ostatecznie regulował kodeks cywilny (Kodeks Napoleona, wszedł w życie 1 maja 1808 r.). Wprowadzał on zasadę pełnej własności, nie istniało w nim pojęcie własności podzielonej⁵. Dobra ziemskie przynależące do dworu (także te będące w użytkowaniu chłopów) stanowiły niepodzielną własność ziemianina. Chłopi stawali się czasowymi użytkownikami ziemi, z tego tytułu mieli na podstawie umów płacić czynsz bądź świadczyć pańszczyznę. Tak więc zniesienie poddaństwa jedynie częściowo zmieniło relacje dwór–wieś (Kochanowicz 1981, s. 83). Otworzyło zarazem możliwość wywłaszczania chłopów po rocznym wypowiedzeniu, zjawisko to zyskało miano rugów, czyli usuwania chłopów z zajmowanych ziem i włączania jej do folwarku bądź przenoszenia chłopów na grunty gorszej jakości. Rugi rozwinęły się w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Poznańskim.

Jeśli idzie o Królestwo Polskie, prawodawstwo Księstwa stało się składową jego ustroju; w 1816 r. uznano, że zgodnie z kodeksem cywilnym Księstwa chłopci są dzierżawcami uiszczającymi powinności (rentę) wobec właściciela, zaliczono ich do „kategorii doczesnych dzierżawców”. Konieczne stało się zapisanie dzierżaw w umowach z dokładnym określeniem chłopskich zobowiązań. Dziedzice uważali, że ich własnością są użytkowane przez chłopów grunty, zabudowania i ruchomości, odwołując się „do najdawniejszych czasów” żądali też dodatkowych świadczeń (ich wymiar bywał zapisywany w dokumentach kupna–sprzedaży, lustracjach, inwentarzach z czasów austriackich, pruskich czy Księstwa Warszawskiego) (Mencel 1988, s. 36). Chłopi jako pełni właściciele byli w dobrach prywatnych „zjawiskiem” rzadkim, np. wtedy gdy właściciel ziemski przekazał im ziemię na własność, jak np. Kajetan Hryniewiecki (wojski latyczowski), który przekazał chłopom ich gospodarstwa w testamencie

⁵ Rodzajem własności podzielonej była tzw. własność emfiteutyczna. Emfiteuza sięgała czasów przedrozbiorowych, była formą długoletniej dzierżawy ziemi; jej zasady nie były szczegółowo określone, cechował ją m.in. wieczysty lub dziedziczny charakter, stały czynsz. Kodeks Napoleona zamiast emfiteuzy wprowadzał długoletnią dzierżawę, czynsz wieczysty emfiteutyczny miał ulec wykupowi. Pojęcie emfiteuzy występowało do końca XIX w.

w 1808 r. „aby ta klasa stworzenia Boskiego stanęła w rzędzie ludzi wolnych, przemysłnych i oświeconych” (Mencel 1988, s. 38).

Stan prawny w zakresie własności stworzony w latach 1807–1808 przetrwał w Królestwie Polskim do czasu uwłaszczeń, w Wielkim Księstwie Poznańskim był zastępowany prawodawstwem pruskim.

Zerwanie z pańszczyzną: uwłaszczenia i ich realizacja

Zabór pruski: Wielkopolska, Pomorze Gdańskie

Na obszarze ziem polskich zaboru pruskiego, podobnie jak w całym państwie pruskim, regulacja statusu gospodarstw chłopskich miała charakter długoletniego, bo trwającego ponad pół wieku procesu, aczkolwiek z pewnymi odmiennosciami wynikającymi ze statusu polskich prowincji. Pomorze Gdańskie (Prusy Królewskie) objęte było pruskim systemem prawnym od czasu rozbiorów, z kolei prowincja poznańska w latach 1807–1815 wchodziła w skład Księstwa Warszawskiego, a po kongresie wiedeńskim stała się częścią Prus jako Wielkie Księstwo Poznańskie z gwarancjami autonomii. Na terytorium Księstwa Poznańskiego regulacje uwłaszczeniowe rozciągnięto w 1816 r. Potem wydano odrębne prawo w 1823 r., o czym dalej.

Pierwsze regulacje dotyczące chłopów miały miejsce na początku XIX w. i wpisywały się w program reform państwa pruskiego autorstwa Steina i Hardenberga⁶. Edyktem z 9 października 1807 r. zniesiono poddaństwo oraz rozszerzono chłopskie uprawnienia do użytkowanej ziemi poprzez ograniczenie praw dziedziców (do decydowania o podziale gospodarstwa chłopskiego i do wyboru następcy, częściowej alienacji gospodarstwa drogą kupna-sprzedaży, zamiany, darowizny, czy obciążania długami). Własność chłopska nadal była niepełna, utrzymano bowiem czynsze i pańszczyznę oraz prawo panów do polowań na chłopskich gruntach (Orzechowski 1954, s. 263).

Pierwsze uwłaszczenia przeprowadzono w 1808 r. Objęły one jedynie chłopów w dobrach państwowych; ich powinności zostały zamienione na renty pieniężne, do pełnej własności mogli dojść zapłaciwszy okup. W tych okolicznościach chłopci w dobrach prywatnych zaczęli odmawiać wykonywania pańszczyzny. Do większego buntu doszło w lutym 1811 r., po tym, jak w październiku 1810 r. władze wydały edykt, który potwierdzał obowiązek wykonywania świadczeń (Łukasiewicz 2014, s. 65–67).

⁶ Jako pierwsze wydane zostały zarządzenia dotyczące chłopów w dobrach państwowych: przyznające wolność osobistą (1804) oraz prawo własności do zajmowanych gospodarstw (1808).

Zmiany w zakresie chłopskiego stanu posiadania wprowadził edykt regulacyjny z 14 września 1811 r. Istotą regulacji był obowiązek określenia przez dwór i wieś wzajemnych praw i zobowiązań oraz możliwość nabycia przez chłopów gruntów za odszkodowaniem dla dziedzica. Obie strony miały dwa lata na podjęcie w tych sprawach ugody, potem regulacja mogła zostać wszczęta z urzędu na wniosek jednej ze stron. Edykt wskazywał prawa i obowiązki, które miały podlegać regulacji: uprawnienia właściciela folwarku dotyczące własności ziemi, pańszczyzny, danin, załogi, służebności obciążających grunty chłopskie; jeśli idzie o zobowiązania wobec chłopów były to: pomoc w przypadku nieszczęścia, naprawa budynków, uiszczanie za chłopa podatków i danin, gdy nie mógł on sam ich pokryć, prawo do zbierania chrustu i wypasania bydła na pańskich gruntach. Regulacje miały być ograniczone do gospodarstw kmiecych i zagrodniczych, zaś gospodarstwa chatupnicze zależały od woli dziedzica. Chłopi chcący uzyskać pełną własność ziemi musieli uiścić odszkodowanie: w przypadku gospodarstw dziedzicznych stanowiło ono $\frac{1}{3}$ użytkowanej ziemi, a niedziedzicznych – $\frac{1}{2}$; mogło mieć też formę pieniężną lub świadczenia pracy. Jeśli chłop otrzymywał zagrodę i serwitut leśny, zobligowany był do pańszczyzn pomocniczych (Orzechowski 1954, s. 267)⁷.

Realizacja edyktu napotykała opór szlachty, w związku z czym po wojnach napoleońskich jego zakres został ograniczony. Na mocy deklaracji z maja 1816 r. regulacje zredukowano do gospodarstw sprzężajnych; mieli im podlegać samodzielni producenci ujęci w katastrze podatkowym. Pozostałe gospodarstwa wykluczono spod regulacji, uznano je za uposażenia służbowe i rozszerzono uprawnienia ziemian w zakresie włączania gruntów chłopskich do folwarków (Wachowiak 1978, s. 246). Regulacja miała być prowadzona na zasadzie „swobodnej” ugody stron i wszczynana na wniosek jednej z nich; rolą komisji państwowych było określenie odszkodowania, kontrola umów i ich zatwierdzanie. Przeprowadzono także separację gruntów chłopskich i dworskich, likwidowano chłopskie prawa serwitutowe na gruntach dworskich. Na mocy ustawy z czerwca 1821 r. umożliwiono wykup obciążeń (robocizn i danin) przez rolników użytkujących gospodarstwa na lepszych prawach (Kostrowicka, Landau, Tomaszewski 1984, s. 75). Realizacja ustaw przebiegała różnie w poszczególnych prowincjach Prus⁸, natomiast wszędzie zapoczątkowała rozwój

⁷ Ilość takich pańszczyzn określała umowa na 12 lat; ustawa wskazała ich wymiar na 10 dni sprzężajnych i 10 pieszych rocznie bądź po 10 pieszych męskich i kobiecych; za zgodą obu stron mogły one być podwyższone.

⁸ W przypadku Śląska, szczególnie Górnego, wydawano dodatkowe regulacje w związku z krytyką uwłaszczeń przez wielkich właścicieli ziemskich będących jednocześnie właścicielami kopalni i zakładów hutniczych; ogólnopruskie ustawodawstwo było przejściowo uchylane lub zawężane.

silnych ekonomicznie gospodarstw chłopskich. Jednocześnie nastąpił wzrost liczby chłopów bezrolnych stających się robotnikami rolnymi bądź migrującymi do miast jako tania siła robocza (Wachowiak 2014, s. 127).

Jeśli idzie o Prusy Wschodnie, to regulacje realizowane po 1811 r. miały bardzo mały zasięg (kilka wniosków w ciągu dwóch lat). Wnioski były niezgodne z prawem, a oczekiwania obu stron odnośnie do formy odszkodowań były sprzeczne: ziemianie woleli pieniądze, chłopci odrobek albo odstępowanie ziemi. Realizację uwłaszczeń utrudniał brak komisarzy; na szerszą skalę zaczęto je prowadzić po 1820 r. (Wachowiak 1978, s. 245–251). W Wielkim Księstwie Poznańskim regulacje wprowadzono deklaracją z listopada 1816 r. Nie anulowano jednak dekretu grudniowego z 1807 r., w związku z czym niektórzy ziemianie rozpoczęli rugi, włączając grunty chłopskie do zasobu dworskiego (Łuczak 2001, s. 60)⁹. W 1819 r. rząd zakazał tych działań.

Podstawowe znaczenie dla uwłaszczeń w Wielkopolsce miała ustawa regulacyjna z 8 kwietnia 1823 r. Bazowała ona na ustawodawstwie pruskim, choć zawierała też kilka odmiennych zapisów. Postępowanie uwłaszczeniowe rozpoczynano na wniosek jednej ze stron. Podlegały mu wyłącznie gospodarstwa sprzężajne; uzyskanie przez nie pełnych praw własności ziemi wiązało się z koniecznością wypłat odszkodowań w formie pieniężnej, rzeczowej lub w postaci robocizny, z możliwością kombinacji tych świadczeń (pańszczyzna mogła być utrzymywana przez 24 lata i maksymalnie dwa dni tygodniowo). Kwotę odszkodowań w formie rocznej renty ustalano jako różnicę między wzajemnymi świadczeniami chłopów i ziemian; jako regułę przyjmowano dwudziestokrotną wartość powinności netto: wartość świadczeń chłopów minus ekwiwalent świadczeń dworu na rzecz chłopów (Łukasiewicz 1982, s. 21). Opłata renty z góry za 20 lat dawała pełne prawo własności. W ciągu 10 lat miały zostać zniesione serwituty i wspólnoty gruntowe (dzielono użytkowane przez wieś i dwór lasy i pastwiska proporcjonalnie do obszaru ziemi uprawnej). Liczne spory interpretacyjne uściślano w deklaracjach królewskich; ta z 1836 r. ograniczyła uwłaszczenia do gospodarstw o powierzchni co najmniej 6,25 ha z zaprzęgiem co najmniej dwóch koni lub wołów. Spory dotyczące praw do gruntów wspólnych rozstrzygały sądy aż do końca XIX w. Wraz ze zniesieniem poddaństwa zniesiono przymus propinacji, natomiast samą propinację w roku 1845 (szerzej: Jakóbczyk 1951).

⁹ Rugi dotyczyły gospodarstw funkcjonujących na tzw. gorszych prawach, tj. dzierżawiących ziemię na zasadach krótkoterminowych lub bezterminowych. Gospodarujący na lepszych prawach to dzierżawcy dziedziczni, użytkujący grunty w oparciu o czynsz pieniężny i mogący dochodzić określonych praw przed sądami. W 1816 r. na wsi wielkopolskiej funkcjonowało 65,3 tys. gospodarstw chłopskich, z tego obsadzonych było 53,5 tys. gospodarstw, w tym na lepszych prawach 56%, na gorszych – 44%.

Kolejna faza reform agrarnych w państwie pruskim przypadła na okres Wiosny Ludów. Wynikało to z kilku okoliczności: żądań likwidacji obciążeń chłopskich, rozlewania się buntów społecznych (miały miejsce głównie w ośrodkach przemysłowych) i żądań demokratyzacji. W latach 1848–1849 zniesiono sądownictwo patrymonialne, prawo polowań panów na chłopskich gruntach, wydano tymczasowe regulacje dotyczące zagrodników i chałupników, zawieszono spory wynikające z regulacji. Podstawowe znaczenie dla finalizacji procesu regulacji miała ustawa z 2 marca 1850 r. Dopuszczała do uwłaszczeń także gospodarstwa poniżej 6,25 ha, znosiła bez odszkodowania istniejące jeszcze uprawnienia dworu z tytułu własności zwierzchniej wobec chłopskich gruntów (na jednostronny wniosek chłopa) i usuwała ograniczenia prawne w zakresie dalszej regulacji (Orzechowski 1954, s. 289–291). Cały proces zamykała tzw. ustawa prekluzyjna z 16 marca 1857 r. Stanowiła ona, że wnioski o regulacje gospodarstw wcześniej nieuwłaszczonych miały zostać złożone do końca 1858 r. W rzeczywistości większość regulacji została dokonana przez tym terminem (Orzechowski 1954, s. 291–293, 296–297). Istotne znaczenie dla przebiegu regulacji miały banki rentowe powołane ustawą z marca 1850 r. – bank taki działał też w Poznaniu. Przyjmowały one wpłaty chłopów z tytułu odszkodowań w postaci rocznych rent i wypłacały je właścicielom ziemskim. W przypadku problemów ze spłatą udzielały kredytów. W Wielkim Księstwie Poznańskim realizacja ustawy prekluzyjnej trwała do 1865 r. (Łuczak 2001, s. 63).

W wyniku całego procesu regulacyjnego w Wielkopolsce uwłaszczenia objęły 26,5 tys. gospodarstw chłopskich o powierzchni 352 tys. ha ziemi. Zlikwidowano 8,5 mln dni pańszczyźnianych i wszystkie świadczenia chłopów na rzecz dworu. Chłopi przekazali jako odszkodowania 55,3 tys. ha ziemi (stanowiło to ok. 20% gruntów chłopskich), 235 tys. talarów w gotówce i 1,1 mln talarów w rentach oraz 5,9 tys. q żyta (Łuczak 2001, s. 66).

Pruski model regulacji ustabilizował sytuację prawną gospodarstw dworskich i chłopskich, zanim państwo niemieckie weszło w okres przyspieszonego uprzemysłowienia. Wykształciła się struktura agrarna z silnymi ekonomicznie folwarkami (ziemianie otrzymali środki finansowe pozwalające na modernizację gospodarstw) i gospodarstwami chłopskimi posiadającymi własną siłę pociągową. Na drugim biegunie stały liczne, drobne gospodarstwa, które utraciły wsparcie ze strony dworu w obliczu nieurodzaju, suszy, powodzi, zarazy, choroby czy śmierci członka rodziny (Kochanowicz 1992, s. 124). Członkowie tych gospodarstw znajdowali zatrudnienie w folwarkach czy w gospodarstwach

zamożnych chłopów, część osób emigrowała do pracy w przemyśle czy usługach (m.in. jako służba domowa w Berlinie).

Równoległe z procesem emancypacji chłopów prowadzona była likwidacja odrębności politycznej Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Po upadku Powstania Listopadowego zniesiono urząd namiestnika, a język niemiecki stał się urzędowym i został wprowadzony do szkół. Po upadku powstania 1848 r. Wielkopolska znalazła się pod pełną kontrolą pruskiej administracji jako Provinz Posen. Presja germanizacyjna uległa nasileniu w czasach Bismarcka. Jednocześnie wywołała polskie reakcje obronne w postaci współdziałania, tworząc konserwatywny pozytywizm (Wierchośławski 2011, s. 70). Jego wyrazem była działalność polskich lokalnych liderów i organizacji gospodarczych. Kółka rolnicze propagowały edukację rolniczą (fachowe czasopisma, biblioteki ludowe), uczyły modernizacji gospodarstw i organizacji produkcji, banki ludowe tworzyły dostęp do kredytu i uczyły oszczędzania. Korzystne, choć nierównomierne, warunki rozwoju gospodarczego tworzył także rozkwit niemieckiej gospodarki. Ostatecznie praca i opór Polaków w sytuacji modernizacyjnego przyspieszenia państwa prusko-niemieckiego (Salmonowicz 1998, s. 15–28) spowodowały, że dzielnica zachodnia była najzamożniejszą i najbardziej zmodernizowaną cywilizacyjnie częścią II Rzeczypospolitej.

Galicja

Uwłaszczenie w Galicji poprzedziło burzliwe i dramatyczne powstanie chłopskie nazwane rabacją galicyjską. W latach 1844–1845 nawiedziły Galicję nieurodzaje i powódzie. Dziesiątki tysięcy ludzi po utracie domostw i dobytku wędrowały po kraju w poszukiwaniu chleba. Ani ziemiaństwo, ani austriacka biurokracja nie potrafiły temu zaradzić. Wiosną 1845 r. w okolicach Bochni wybuchły rozruchy chłopów przeciwko dworom.

Na początku 1846 r. rozpoczęły się przygotowania do zainicjowania powstania narodowego; powstańcy zakładali, że porwie ono ludność polską w trzech prowincjach do wystąpień przeciw zaborcom. Władze Prus i Austrii aresztowały spiskowców, w związku z czym w Krakowie w dniu 19 lutego dwaj członkowie rządu narodowego ogłosili manifest, który zapowiadał przekazanie włościom użytkowanej przez nich ziemi na własność oraz zniesienie świadczeń bez odszkodowań dla szlachty. Chłopi, którzy wzięliby udział w powstaniu, mieli otrzymać przydziały ziemi z dóbr narodowych. Wezwano właścicieli ziemskich do akceptacji owego programu; opór przeciwko niemu miał być traktowany jako sprzeczny z interesem narodowym (Śliwa 1997, s. 101–109). Realizacja

tego pomysłu nie miała szans powodzenia, dodatkowo władze austriackie podburzały chłopów przeciwko szlachcie; w czasie, kiedy w Krakowie mówiono o manifeście, w okręgu tarnowskim urzędnicy rozdawali pieniądze chłopom, którzy dostarczyli do cyrkułu pojmanyh powstańców. Rozpoczęły się napady na dwory, plądrowanie i zabijanie ich mieszkańców, niszczone akta kancelarii dworskich. W ciągu trzech dni rabacji w sześciu galicyjskich cyrkułach zniszczono ok. 470 dworów (w cyrkułe tarnowskim 90%), a życie straciło ok. tysiąca osób. Wśród zabitych było ok. 200 właścicieli i dzierżawców dóbr oraz znacznie wyższa liczba oficjalistów dworskich. Utrzymujące się po rabacji zamieszki stłumiło wojsko austriackie; chłopów zmuszono do powrotu na pańszczyznę. Symbolem rabacji stał się chłop ze Smarżowej Jakub Szela (Białas 2006, s. 13). Powstanie upadło, jego uczestników spotkały represje, a autonomia Wolnego Miasta Krakowa została zlikwidowana. W Galicji zwyciężyły ostatecznie postawy ugodowe i konserwatywne. Pamięć rabacji galicyjskiej zaciężyła na obrazie polskiego chłopstwa.

W 1847 r. w Galicji miała miejsce kolejna klęska nieurodzaju i głód; wiosną 1848 r. chłopci przestali wychodzić na pańszczyznę na wieść o wybuchu rewolucji w Wiedniu. Przekonanie, że zniesienie poddaństwa i uwłaszczenie chłopów są nieuniknione, zaczęło być podzielane także przez część ziemian. Problemem spornym były odszkodowania, prawa propinacji i serwituty (szlachta galicyjska nie zamierzała z tych praw rezygnować). By zapobiec buntom chłopskim, Franz Stadion, gubernator Galicji, nie czekając na stanowisko Wiednia, 22 kwietnia 1848 r. ogłosił, że z rozkazu cesarza z dniem 15 maja pańszczyzna w Galicji zostaje zniesiona. Właściciele ziemscy zostali zwolnieni z obowiązku wspomaganiania chłopów, a za utracone powinności chłopskie mieli otrzymać odszkodowanie z budżetu państwa; zasady ich wypłaty miały być określone w przyszłości. Ten sam dokument stwierdzał, że serwituty zostają utrzymane (Ślusarek 2013, s. 88).

Kilka miesięcy później, 7 września 1848 r., została ogłoszona ustawa znosząca pańszczyznę i stosunki poddańcze w całej monarchii, wykonywanie sądownictwa i administracji dominialnej przez dziedziców zostało utrzymane do czasu przeprowadzenia reformy systemu administracyjnego. Zasady wypłaty odszkodowań za zniesione powinności pańszczyźniane dla właścicieli ziemskich określał patent cesarski z 15 sierpnia 1849 r. Wszystkie osobiste powinności włościan zostały zniesione bez odszkodowania, z kolei świadczenia pańszczyźniane i inne o charakterze materialnym znoszono za odszkodowaniem¹⁰. Wartość indemnizacji należnej ziemiaństwu szacowano jako

¹⁰ Zmieniło się też nazewnictwo własności: dworską nazywano odtąd tabularną (wcześniej dominialną), z kolei chłopską – nietabularną (przed uwłaszczeniami rustykalną).

dwudziestokrotność wartości rocznych powinności poddańczych, przy czym od kwoty tej potrącano ok. $\frac{1}{3}$ jako ekwiwalent za zniesione publiczne obowiązki dominiów oraz koszty operacyjne uwłaszczenia (Kostrowicka, Landau, Tomaszewski 1984, s. 87). Wypłatę odszkodowania miały prowadzić fundusze indemnizacyjne, jej zasady dla Galicji określało rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych z 4 października 1850 r. Szacowanie odszkodowań, a więc wartości znoszonych powinności, prowadzono w pierwszej połowie 1852 r. Ich wypłatę zaczęto realizować w latach 1857–1858 – wcześniej wypłacano ziemianom zaliczki (Ślusarek 2013, s. 88–89). Listy indemnizacyjne „wydano” w 1857 r. Podlegały one obrotowi wtórnemu; ich kurs na giełdzie nie przekraczał 70% wartości nominalnej. Środki na ich umarzenie pochodziły z „dodatku indemnizacyjnego” do normalnych podatków. Wszyscy galicyjscy podatnicy złożyli się na odszkodowanie dla ziemiaństwa. Od 1878 r. wypłatę odszkodowań przejął skarb galicyjski (wraz z przyznaniem Galicji autonomii, podobnie jak innym krajom koronnym monarchii Habsburgów). Na wykup listów indemnizacyjnych władze galicyjskie brały kredyty z Wiednia. W 1890 r. parlament wyraził zgodę na anulowanie zadłużenia Galicji i na udzielanie corocznych subsydiów na wykup listów. Sprawa wykupu listów ciągnęła się przez kolejne lata, dotrwała do czasów II Rzeczypospolitej.

Wskazany sposób uwłaszczeń w trudnej sytuacji postawił folwarki, które z dnia na dzień traciły pańszczyznę, także sprzężajną, a nie otrzymywały środków na opłatę najemnej siły roboczej. Ustawodawstwo uwłaszczeniowe pozostawiało otwartą sprawę serwitutów. Patentem z 1853 r. ogłoszono, że wieś tracąca prawa serwitutowe do lasów i pastwisk powinna otrzymać odszkodowanie. Od 1858 r. spory z tego tytułu miały rozpatrywać sądy, które w większości wypadków wyrokowały na niekorzyść wsi i chłopów. Procesy ciągnęły się do lat dziewięćdziesiątych XIX w. W dyspozycji właścicieli dóbr pozostawało też prawo propinacji (zniesiono je w 1889 r. wraz z ustanowieniem austriackiego monopolu spirytusowego).

Uwłaszczenie przeprowadzono w ciągu 10 lat, objęło ono 528 tys. gospodarstw, w większości do 6 ha¹¹. Sposób realizacji reformy petryfikował strukturę agrarną. Prawa do własności gruntów otrzymali chłopci, których gospodarstwa były ujęte w metrycy franciszkańskiej z lat 1819–1820. Reforma nie objęła chałupników i komorników, którzy praw do gruntów nie posiadali. Według

¹¹ Nieco inaczej rzecz się miała na obszarach Wolnego Miasta Krakowa (88 tys. ludności, 75% trudniło się rolnictwem). W 1815 r. powołano Komisję Włościańską, która w dobrach narodowych i duchownych zamieniała pańszczyznę na czynsz w postaci wieczystej dzierżawy. Wkrótce oczynszowano też ok. 50% wsi prywatnych, w ciągu 22 lat rozparcelowano 91 folwarków i uregulowano 5,5 tys. gospodarstw włościańskich.

orientacyjnych danych ok. 1820 r. w Galicji było 519 tys. gospodarstw chłopskich (dysponujących 3142 tys. ha ziemi), z których aż 36% miało powierzchnię do 2,5 ha, 25% – od 2,5 do 5 ha, 27% – od 5 do 10 ha, a tylko 12% – ponad 10 ha. Po uwłaszczeniach do 1859 r. liczba gospodarstw chłopskich wzrosła do 794 tys. (powierzchnia do 3907 tys. ha), w tym gospodarstwa do 2 ha stanowiły 36% ogółu gospodarstw (użytkowały 6% ziemi), a te o powierzchni 2–5 ha odpowiednio 25% i 15% (Ślusarek 2017, s. 158). W roku 1902 gospodarstwa poniżej 2 ha stanowiły 43% ogółu gospodarstw i użytkowały 11% ziemi, z kolei te o powierzchni 2–5 ha odpowiednio 38% i 35% (*Historia Polski w liczbach...* 1991, s. 83). Zasób ziemi chłopskiej w okresie powłaszczeniowym nie uległ większej zmianie: w okresie 1847–1866 grunty nietabularne stanowiły 58% ogółu ziemi (tabularne 42%), w 1874 r. struktura była taka sama. Dopiero w kolejnych dziesięcioleciach wystąpiły przesunięcia będące wynikiem parcelacji ziemi dworskiej. W 1912 r. grunty tabularne zajmowały 34% ziemi (w tym grunty prywatne 27%, publiczne 7%), zaś nietabularne – 66% (*Historia...*, s. 70).

Dla galicyjskiego rolnictwa charakterystycznym zjawiskiem było przeludnienie agrarne. Determinował je wysoki przyrost naturalny z jednej strony (zjawisko tzw. eksplozji demograficznej występowało w drugiej połowie XIX w. na większości ziem polskich), z drugiej ograniczone możliwości znalezienia pracy poza rolnictwem. Skutkiem był „głód ziemi”, wysokie ceny małych działek i podziały gospodarstw pomiędzy dzieci. Mimo starań władz krajowych przestrzeganie zapisu o niepodzielności gospodarstw parcelacyjnych było nierealne. Prawdziwym przekleństwem stała się pogłębiająca szachownica gruntów. W skali całego kraju na jedno gospodarstwo przypadło przeciętnie 19 działek. Dopiero na początku XX w. władze krajowe zaczęły popierać komasację; do wybuchu wojny objęła ona kilka tysięcy hektarów. W 1906 r. sejm lwowski wydał ustawę o włościach rentowych, które mogły korzystać z dogodnego kredytu Banku Krajowego i Banku Parcelacyjnego pod warunkiem, że nie ulegną podziałowi. Niestety w 1909 r. Bank Parcelacyjny utracił płynność i uległ likwidacji.

Wieś zaboru austriackiego uznawana była za bardzo biedną; przyczyną był ogólnie niski rozwój gospodarki prowincji, ale też nierozwiązanie kwestii przeludnienia i głodu ziemi. Skutkiem tych problemów było szerzenie się lichwy oraz wzmożona emigracja (sezonowa na Śląsk, do Saksonii, Westfalii, Nadrenii; stała do Europy Zachodniej i obu Ameryk). Jak pisał wybitny historyk Michał Bobrzyński, eksport pracy ludzkiej stanowił najważniejszy „produkt” w bilansie Galicji. Setki milionów koron wpływały z tego źródła do kraju, zasilając jego instytucje finansowe i dostarczając kapitału do jego rozwoju (Bobrzyński 1957,

s. 80). Szacuje się, że z Galicji w latach 1871–1913 wyemigrowało łącznie 1,1 mln mieszkańców (Leszczyńska, Lisiecka 2010, s. 162). Porównywalna była skala emigracji w tych latach w zaborze pruskim (1,2 mln), niższa (0,7 mln) dotyczyła Królestwa Polskiego, najniższa (0,55 mln) kresów wschodnich (Leszczyńska, Lisiecka 2010, s. 162).

Królestwo Polskie

Sytuacja ekonomiczna gospodarstw dworskich i chłopskich w pierwszym okresie Królestwa Polskiego była bardzo trudna przede wszystkim z uwagi na zniszczenia wojenne epoki napoleońskiej (przemarsze wojsk, kontrybucje, pobory rekruta). Organy ustawodawcze Królestwa Polskiego (w okresie autonomii) składające się w dominującej części z przedstawicieli ziemiaństwa nie widziały potrzeby zmiany statusu chłopów. W ankiecie z 1814 r. ziemianie skarżyli się na skutki „zniesienia niewoli” (chłopi porzucali gospodarstwa, szerzyło się wychodźstwo); część respondentów za właściwe uznawała przywrócenie poddaństwa (Stankiewicz 1992, s. 52–57).

Po zniesieniu poddaństwa właściciele folwarków nie mogli już dowolnie egzekwować powinności chłopskich. Jeżeli szlachcic był jednocześnie wójtem, miał prawo za drobne wykroczenia wymierzać kary, nie oznaczały one jednak dawnej zależności osobistej. Chłop mógł się odwołać do sądów państwowych. Wprawdzie były one „daleko”, lecz pojawili się rzecznicy interesów chłopskich nazywani burzycielami włościan (Grynwaser 1951, s. 213–214). W zaistniałych warunkach część ziemian zamieniała pańszczyznę na czynsz, a krnąbrnych chłopów rugowano z gruntów, które przyłączano do folwarków. W folwarkach pracowali już parobkowie, chłopci nie byli już pańszczyźniani tylko czynszowi, za użytkowaną ziemię płacili bowiem czynsz. Z ekonomicznego punktu widzenia oczynszowanie było drogą do modernizacji rolnictwa i jego urynkowienia. Rugi chłopskie tworzyły natomiast napięcia społeczne, stąd w dobrach państwowych zakazywano ich stosowania. Problem rzesz bezrolnej ludności stał się na tyle istotny, że w 1846 r. car wydał ukaz zakazujący rugów chłopów z gospodarstw większych niż trzy morgi (1 morga = 0,56 ha) i przyłączania ziem chłopów do folwarków. Ocenia się, że w latach 1807–1863 w wyniku rugów stan chłopskiego posiadania zmniejszył się o ok. 16%. Oczynszowanie i rugi pociągały za sobą tzw. regulację gruntów i powinności. Jak pisała Zofia Kirkor-Kiedroniowa: „Włościanin bał się regulacji i wszelkich pomiarów, na których dotychczas źle wychodził” (Kirkor-Kiedroniowa 1921, s. 31).

Osobnym procesem było oczynszowanie chłopów w dobrach państwowych. Rozpoczęło się ono w latach dwudziestych XIX w. w związku ze sprzedażą tychże dóbr (rząd Królestwa pozyskiwał w ten sposób dochody budżetowe). Zbyt wysokie czynsze powodowały, że sprzedaż nie przybrała dużych rozmiarów; folwarki w dobrach narodowych przekazywano w prywatną dzierżawę, a dzierżawcami byli głównie ziemianie. Do oczynszowania powrócono w latach czterdziestych XIX w., po tym jak w 1835 r. władze carskie wydały dekret o oczynszowaniu w donacjach, rozciągnięty sześć lat później na wszystkie dobra rządowe.

W połowie wieku, gdy w sąsiednich Prusach i Galicji realizowano uwłaszczenie, w Królestwie postępowało oczynszowanie. Temat uwłaszczenia stał się „gorący” w okresie Wiosny Ludów; tzw. postępowcy przekonywali, że wolny lud jest gwarantem wolnej Polski. Przedstawiciele środowisk ziemiańskich skupieni wokół hrabiego Andrzeja Zamoyskiego wskazywali na przeszkody powszechnego uwłaszczenia i jego negatywne następstwa (Zamoyski 1848, s. 180). Postępowało zatem oczynszowanie, w 1861 r. obejmowało 41% gospodarstw chłopskich w dobrach prywatnych i 91% w dobrach rządowych, najbardziej zaawansowane było w zachodnich częściach kraju, w okręgu staropolskim i ordynacji zamojskiej. Czynsz był też wyłączną formą świadczeń kolonistów z zachodniej Europy (ok. 70 tys. osób). Nieoczynszowane gospodarstwa były w swojej masie bardzo małe, niezdolne do samodzielnej egzystencji w przypadku zerwania związków z dworem.

Sprawa uwłaszczeń w Królestwie Polskim odżyła w 1861 r., kiedy rząd Rosji ogłosił przeprowadzenie uwłaszczeń w Cesarstwie. Towarzystwo Rolnicze reprezentujące środowiska ziemiańskie z prezesem hrabią Andrzejem Zamoyskim nadal postulowało oczynszowanie; wskazywano, że chłopci z uwagi na niski poziom wiedzy i „specyficzną mentalność” nie udźwigną skutków uwłaszczeń. W dniu 20 marca 1861 r. Towarzystwo ogłosiło odezwę w sprawie oczynszowania wieczystego na drodze umów dobrowolnych i uwłaszczenia poprzez wykup czynszów w ciągu kilkadziesiąt lat, po czym użytkowane grunty przeszłyby w pełne posiadanie chłopów. Likwidacji ulec miały serwituty ze względu na potraktowanie ich jako własności folwarku. W tym samym czasie margrabia Aleksander Wielopolski, przyszły naczelnik rządu cywilnego Królestwa, polecił proboszczom, by ogłosili, że rozpoczęło się oczynszowanie za wiedzą rządu, z możliwością wykupu czynszów w wypadkach, gdy władze wyrażą zgodę. Odezwa spotkała się ze złym przyjęciem chłopów, domagali się oni uwłaszczenia, a nawet podziału gruntów dworskich; w niektórych miejscowościach miały miejsce chłopskie wystąpienia. Reakcja ziemiaństwa była

różna, większość alarmowała władze i wzywała na pomoc wojsko (Szumski 2002, s. 106–107).

Wielopolski uznawał potrzebę reformy, ale był przeciwnikiem uwłaszczenia; pracował nad projektem czynszowania z urzędu. W dniu 16 maja 1861 r. rząd Królestwa ogłosił zamianę pańszczyzny na pieniężny okup, prawo to miało wejść w życie od 1 października. Nie stosowało się do dóbr, w których przedtem zawarte zostały umowy czynszowe. Rada Administracyjna Królestwa wydała instrukcję dla gmin, by upomniaty włościan, żeby „zachowywali się spokojnie, z dziedzicami żyli w zgodzie, powinności w gotowiźnie i robociźnie uiszczali, aby nie było powodu karcić ich za nielegalność” (Świętochowski 1928, s. 332). Dodajmy, że chłopci od czasu zniesienia pańszczyzny w Rosji przestali na nią wychodzić, a czasem odmawiali płacenia okupu. W dniu 5 czerwca 1862 r. ogłoszony został ukaz wprowadzający czynszowanie włościan z urzędu¹². Ukaz rozczarował chłopów, którzy oczekiwali zupełnego uwłaszczenia – z kolei właściciele ziemscy uważali stosunki z włościanami za sprawę prywatną (Świętochowski 1928). Szerzyły się wystąpienia przeciwko pańszczyźnie i okupowi i trwała walka o dostęp do lasów w związku z ograniczeniami praw serwitutowych (Szumski 2002, s. 110).

Kwestia chłopska nabrała dynamiki wraz z wybuchem powstania w styczniu 1863 r. Jego organizatorzy w sprawie uwłaszczenia byli podzieleni: „Czerwoni” uważali, że dzięki niemu powstanie przekształci się w rewolucję społeczną i stanie się drogą do niepodległości, „Biali” proponowali poszerzenie praw oraz rozbudzenie świadomości narodowej chłopów. Tymczasowy Rząd Narodowy (TRN) 22 stycznia wydał manifest wzywający do walki z zaborcą wszystkich mieszkańców przedrozbiorowej Polski, a dekretemi ze stycznia i marca 1863 r. ogłosił nadanie chłopom gruntów i zniesienie wszelkich powinności za odszkodowaniem dla właścicieli folwarków ze skarbu państwa. Chłopi bezrolni uczestniczący w powstaniu mieli otrzymać trzy morgi ziemi z dóbr państwowych. Dekrety uwłaszczeniowe mieli ogłaszać dowódcy oddziałów. Nie wszędzie miało to miejsce – 11 kwietnia i 2 czerwca wydano dekrety zawierające sankcję karną za ich niewypełnienie.

Powstanie objęło obszar Królestwa, w mniejszym stopniu Litwy i Rusi. Władze powstańcze w Wilnie i Kijowie ogłosiły manifesty o uwłaszczeniu. Postawy chłopów były różne, w Królestwie i na Ukrainie uznawali oni insurrekcję za „pańską” wojnę – udział w niej brało niewiele oddziałów chłopskich. Na Litwie po początkowo relatywnie dużej aktywności wraz z dominacją we

¹² Czynsz uzgadniany miał być na 20 lat wg średnich cen żyta. Zamiana pańszczyzny na czynsz miała następować na żądanie jednej ze stron.

władzach „Białych” napływ chłopów spadł. W niektórych regionach ziemiaństwo zaprzestało ściągania czynszów i okupu, a chłopci przestali je płacić. Gdzie indziej ziemianie nie zaakceptowali decyzji władz powstańczych, a w guberniach północno-zachodnich przeprowadzili niekorzystne dla wsi regulacje (Szumski 2002, s. 111). Pod koniec 1863 r. w Warszawie władze rosyjskie opracowywały projekty ukazów uwłaszczeniowych, a w Wilnie wydano rozporządzenia, które ignorowały powstańcze uwłaszczenie. Wiosną 1864 r. powstanie zaczęło chylić się ku upadkowi, choć pojedyncze grupy powstańcze operowały jeszcze przez kilka miesięcy.

Zanim doszło do ostatecznego upadku powstania, car Aleksander II ukazem z 2 marca 1864 r. ogłosił uwłaszczenie włościan w Królestwie Polskim. Użytkowane przez nich ziemie wraz z budynkami i inwentarzem w dobrach prywatnych, skarbowych i majoratach przechodziły na ich pełną własność z dniem 15 kwietnia (dotyczyło to wszystkich włościan zajmujących osady na mocy jakichkolwiek stosunków). Zostali oni zwolnieni z wszelkich powinności i danin na rzecz właścicieli ziemskich, tych ostatnich zobowiązano do pomagania włościanom w nadzwyczajnych sytuacjach (wspieranie inwentarzem roboczym, narzędziami i zbożem). Własnością chłopów stawały się także grunty zajmowane przez nich w dobrach, w których oczyszczanie nie zostało dokonane zgodnie z prawem (także działek poniżej trzech mórg, nieobjętych ukazem 1846 r.), oraz pustki, które stały się własnością dziedziców. Nie podlegały ukazowi osady założone przez dziedzica przy karczmach, młynach, cegielniach i kuźniach, osady stróżów leśnych, ziemie oddane włościanom w dzierżawę czasową oraz oddane robotnikom dworskim, jeśli ich domy znajdowały się przy dworze lub folwarku. Dodać należy, że 2 marca 1864 r. ogłoszono cztery ukazy oprócz wymienionego wyżej o urządzeniu włościan, były to: ukaz o Komisji Likwidacyjnej, o wprowadzeniu w życie ustaw o włościanach i o urządzeniu gmin wiejskich (wprowadzono samorząd gminny). Ich ogłaszanie przez aparat wojenno-policyjny trwało od 6 do 20 marca.

Ukaz nie rozwiązywał sprawy serwitutów. W tej sprawie, podobnie jak w przypadku szachownic pól, miano w przyszłości określić, w jakich okolicznościach ziemie mogą być wymieniane, a serwituty znoszone na żądanie jednej strony, ale stosowne prawo nie zostało wydane (Studnicki 1906, s. 5). Ziemianie zatrzymali lasy i pastwiska, a chłopci prawa serwitutowe, z których korzystali na mocy kontraktów, umów ustnych lub zwyczajów. Jeżeli zostały one po 1846 r. odebrane niezgodnie z prawem, włościanie mieli je odzyskać. Likwidacja tych służebności mogła być dokonywana drogą dwustronnych umów za odpowiednim wynagrodzeniem włościan. Prawo do polowania

i rybołówstwa przysługiwało wsi (a nie pojedynczym rolnikom), tak samo jak propinacja, przy czym dochody z tej ostatniej wpływały do skarbu państwa. Osady włościańskie nie mogły być przenoszone w inne miejsce bez zgody ich posiadaczy. Ziemie nadane włościanom zwalniane były od wszelkich zobowiązań względem osób trzecich (Świętochowski 1928, s. 340–341).

Ukaz uwłaszczeniowy miał charakter wręcz rewolucyjny. Niemal z dnia na dzień chłopci zostali uznani za pełnych właścicieli ziemi, mieli też prawo rewindykacji gruntów utraconych w wyniku rugów po 1846 r. Uwłaszczenie objęło także część służby dworskiej i bezrolnych mieszkańców wsi, którzy uprawiali kawałek ziemi jako wynagrodzenie za pracę na folwarku. Pozostałym bezrolnym obiecywano przydzielić ziemię z pustek, z dóbr rządowych i poduchownych. Chłopi zostali zwolnieni od wszelkich powinności na rzecz dworu i zabroniono egzekwowania zaległych świadczeń, niemniej jednak ziemianie starali się wykorzystać czas pomiędzy marcem a kwietniem na ściągnięcie zaległych czynszów (Szumski 2002, s. 215). W miejsce zniesionych powinności ukaz ustanawiał podatek gruntowy, którzy mieli płacić chłopci na rzecz państwa. Jego wysokość szacowano, biorąc pod uwagę wartość czynszu, okupu i robocizny pańszczyźnianej¹³. Wpłaty z podatku tworzyły fundusz, z którego państwo wypłacało właścicielom ziemskim odszkodowanie za utracone świadczenia. Miało ono formę listów likwidacyjnych. Realizację reformy przeprowadzały Komitet Urządzący, Komisja Likwidacyjna oraz terenowe komisje (zasady spłat i organizację wskazanych instytucji określał ukaz o Komisji Likwidacyjnej)¹⁴.

Ukaz uwłaszczeniowy spotkał się z przychylną reakcją chłopów; u części budził jednak rozczarowanie – oczekiwali oni, że podziałowi ulegną nadwyżki w wielkich majątkach liczących ponad 100 ha. Władze zalecały, aby informować chłopów „[...] że ani obecnie, ani też w przyszłości żadnych dopełniających części ziemi włościanie nie będą otrzymywać” (Kostrzewska 1995, s. 77). W pierwszych tygodniach po ogłoszeniu ukazu rozpoczęła się walka o ziemię, w której chłopci stosowali metody znane z przeszłości: pisali prośby do władz, skarżąc się na niesprawiedliwe nadziały, nieprzestrzeganie ukazu w sprawie pustek, serwitutów, odwoływali się od decyzji komisarzy, we wsiach o zadawnionych

¹³ Podatek „wieczysty” oparty był od 1868 r. na nowej klasyfikacji gruntów. Według szacunków wpłaty chłopów wyniosły 110 mln rubli, a wypłaty dla ziemian 64 mln rubli. Różnicę prawie 46 mln rubli jako czysty dochód przejął skarb rosyjski.

¹⁴ Komisja Likwidacyjna miała przeprowadzać operacje finansowe związane z wynagrodzeniem właścicieli ziemskich za zniesione powinności chłopskie. W połowie 1865 r. w ramach Komitetu Urządzącego powstała Centralna Komisja do Spraw Włościańskich. Miała ona zatwierdzać tabele likwidacyjne i nadawcze. Nadzór nad reformą sprawował Komitet do Spraw Królestwa Polskiego w Petersburgu. W sumie Komitet Urządzący wydał w ciągu ośmiu lat 425 postanowień, a komisja kasacyjna w Petersburgu – 8783 postanowień (Świętochowski 1928, s. 338).

konfliktach, gdzie władze były opieszałe, dokonywali zaboru gruntów folwarcznych (Kostrzewska 1995, s. 77). Pojawiły się też konflikty między gospodarzami zamożnymi i biedniejszymi dotyczące pustek. Chłopi zamożni byli przeciwni nadzieleniu bezrolnych i małorolnych (Kostrzewska 1995, s. 78–79). Z walką o ziemię ściśle wiązały się wystąpienia o serwituty (Groniowski 1963, s. 228). Po zakończeniu reformy odsetek gospodarstw mających uprawnienia serwitutowe stanowił od 76% ogółu gospodarstw w guberni lubelskiej do 26% w guberni suwalskiej i zależał od stanu zaawansowania likwidacji serwitutów przed 1864 r., przebiegu uwłaszczeń oraz od liczby majątków rządowych i majorackich (Szumski 2002, s. 205). Do roku 1912 włościanie otrzymali za zniesione serwituty 602 tys. ha gruntów (Świętochowski 1928, s. 356). Równoległe prowadzony był proces likwidacji szachownicy gruntów, choć nie na dużą skalę. Inicjowali go właściciele folwarków, którzy już przed uwłaszczeniem dokonywali regulacji dóbr często ze szkodą dla chłopów, którzy otrzymywali grunty gorsze i odległe od zabudowań. Dążenie do likwidacji szachownicy ze strony chłopów nasiliło się w okresie późniejszym wraz z rozwojem kółek rolniczych i podnoszeniem oświaty rolniczej (Kostrzewska 1995, s. 86).

Jeśli idzie o przyrost stanu posiadania chłopów, szacunki są różne, co wynika z zaliczania lub nie do gruntów chłopskich ziem komorników, służby folwarcznej, kolonistów. Grabski przyjmował, że po uwłaszczeniu chłopski stan posiadania wzrósł o 10% (Grabski 1907, s. 7–8; Groniowski 1976, s. 142–143).

Reforma uwłaszczeniowa objęła 695 tys. gospodarstw o łącznym obszarze 4,9 mln ha. Przeciętnie na jedno uwłaszczone gospodarstwo przypadało 6,5 ha. Część ziemi otrzymali bezrolni. Szacowano, że w 1863 r. na 3,6 mln osób ludności wiejskiej bezrolni stanowili aż 1,3 mln (268 tys. rodzin, z tego w dobrach prywatnych 211 tys.). W wyniku ukazu z 1864 r. ziemię otrzymało 119 tys. rodzin. Ponadto z „pustek” obdarowano ziemią 44 tys. rodzin bezrolnych i żołnierzy, a 104 tys. otrzymało niezabudowane folwarki rządowe, lasy w dobrach rządowych i majątki poduchowne (39,2 tys. ha). Pozostało nieobdzielonych 94 tys. rodzin (Świętochowski 1928, s. 349). Zmiany liczby gospodarstw chłopskich w okresie uwłaszczeniowym przedstawia poniższa tabela.

Po uwłaszczeniu chłopci dość aktywnie uczestniczyli w parcelacji gruntów prowadzonej przez właścicieli folwarków. Od 1890 r. kontrolę nad nią objął rząd za pośrednictwem Banku Włościańskiego (założonego w 1882 r.). Początkowo udzielał on pożyczek zainteresowanym, a od 1895 r. kupował majątki ziemskie i odprzedawał parcele włościanom na kredyt, udzielając czteroprocentowych pożyczek na okres od 13 do 55,5 lat (Chomać-Klimek 1970, s. 103). Udział chłopów w parcelacji stopniowo się zwiększał; był zależny od wielu czynników:

dochodów uzyskiwanych z produkcji rolnej, z prac najemnych (np. przy budowie kolei), z emigracji, dostępu do kredytów Banku Włociańskiego, ale też podaży gruntów dworskich (Grabski 1907, s. 47). Parcelacji ulegały raczej majątki mniejsze; przy pomocy Banku do 1908 r. chłopi Królestwa nabyli ponad 40% ogółu ziemi zakupionej w tym czasie (Studnicki 1906, s. 23). W okresie 1864–1909 ziemianie Kongresówki rozparcelowali ok. 1,5 mln ha (czyli ok. 30% stanu posiadania), chłopi nabyli ponad 1 mln ha ziemi (z tego ponad $\frac{2}{3}$ po 1890 r.) i zwiększyli swój stan posiadania z ok. 5 mln ha do 6 mln ha. Równoległe na skutek działów rodzinnych następowało rozdrobnienie gospodarstw rolnych. Komitet zarządzający wprowadził w związku z tym zakaz dzielenia gruntów przy działach rodzinnych na części poniżej sześciu mórg. Ograniczenie to nawiązywało do Kodeksu Napoleona (wymagał on równych działów dla rodzeństwa i zakazywał dzielenia gruntów na części poniżej sześciu mórg). Jego skutkiem stało się zwiększenie liczby bezrolnych.

Tab. 1.

Gospodarstwa chłopskie w okresie uwłaszczeniowym w Królestwie Polskim

Lata	Ogółem	W tym gospodarstwa o powierzchni do 1,7 ha		Powierzchnia gospodarstw ^a	w tym grunty chłopskie	
					indywidualne	wspólnot gromadzkich
	w tysiącach	w % ogółem	w tysiącach hektarów			
1863	454,7	110,4	24,3	4007	3607	400
1868	514,1	112,3	21,8	4043	3643	400
1870	592,8	129,2	21,8	4395	3 74	421

^a Dane zaniżone (brak dokładnych pomiarów), ale porównywalne. Inne szacunki wskazują, że obszar gospodarstw chłopskich w latach 1864–1870 wynosił ok. 5 mln ha.

Źródło: Jezierski, Wyczański 2006, s. 206.

Ukaz z 19 lutego 1864 r. o ustroju gminy wyzwalał wieś spod władzy wójta-dziedzica, dając chłopom – choć w niewielkim zakresie – możliwość decydowania o swoich sprawach. Równoległe z uwłaszczeniem wprowadzono nową organizację gmin; ich organami były: zebranie gminne, wójt, sołtysi, sąd i ławnicy, a w miarę potrzeby: pisarz, poborca podatkowy, nadzorca szkół i szpitali oraz stróżów leśnych i polowych. Pozbawiono dziedziców władzy wójtowskiej, chłopi uzyskali pewne prawa związane z wyborem władz gminnych, ustalaniem wysokości podatków gminnych i organizacji szkół (uchwały zebrań gminnych i wiejskich, rozporządzenia wójtów, wybory urzędników wymagały akceptacji

naczelnika powiatu). Często chłopi nie umieli z tych możliwości korzystać i zwracali się do dziedziców z prośbą o pomoc. Owo nieprzygotowanie wynikało m.in. z analfabetyzmu. Część zorganizowanych wsi płaciła składki na szkoły wiejskie, ale były to działania sporadyczne. Stopniowo jednak chłopi zaczęli dostrzegać wagę oświaty, godząc się na wnoszenie składek na organizację szkół – ich postawy były jednak bardzo zmienne (Kostrzewska 1995, s. 72–73, 89; Groniowski 1976, s. 269). Niezadowolenie chłopów budziła natomiast działalność sądów gminnych – oskarżano je o łapownictwo, stronnictwo i niesprawiedliwe wyroki (Brodowska 1984, s. 168). Poszerzyła się aktywność chłopów w gminnych kasach pożyczkowych organizowanych od 1868 r. Miały one udzielać kredytów na inwestycje i spłaty rodzinne.

Stosunek ziemiaństwa do reformy uwłaszczeniowej był negatywny. Zarzuty sprowadzały się głównie do dwóch kwestii: pozostawienia serwitutów oraz uwłaszczenia komorników i służby folwarcznej. Serwituty stały się kością niezgody między dworem a wsią – zdaniem części ziemian prawa chłopów były nadmierne (szczególnie prawo do pobierania opału). Uwłaszczenie komorników i służby, dokonywane czasem przez komisarzy w sposób uznaniowy, pozbawiło dwory pracowników oraz budynków. Reforma silniej uderzała w tych ziemian, którzy nie stosowali rugów i regulacji (ziemianie, którzy przeprowadzili rugi wiele lat wcześniej, powiększyli swój stan posiadania).

Uwłaszczenia oraz popowstaniowe represje negatywnie zaważyły na kondycji majątków ziemskich. Ustawa uwłaszczeniowa spowodowała też, mimowolnie, nie było to zamierzone, zmniejszenie dystansu między mieszkańcami dworu i ich chłopskimi sąsiadami. Jak zauważył Jarosław Kita, ziemianie „z pozycji przewodnika wszystkich warstw i grup społecznych stawali się jednymi ze współtwórców procesu historycznego” (2003, s. 136). Dochodziło do konfliktów w kwestii użytkowania ziemi, a jednocześnie troska o utrzymanie polskiego stanu posiadania skutkowałą pewną wspólnotą losu chłopów i ziemian – stawała się dla nich płaszczyzną porozumienia (Łozińska 2010, s. 155). Część ziemian, świadoma zapóźnień cywilizacyjnych wsi, zaangażowała się w tworzenie bibliotek ludowych oraz w działania na rzecz podniesienia stanu kulturowego chłopstwa. Pod koniec XIX w. na wieś wprowadzano coraz szerzej szkolnictwo powszechne, pojawiły się organizacje rolnicze i spółdzielnie pożyczkowe.

Polskie kresy wschodnie – gubernie zachodnie Rosji

W 1831 r. w Petersburgu ustanowiono Komitet do Spraw Guberni Zachodnich, którego zadaniem była integracja dawnych ziem Rzeczypospolitej z Rosją. W 1857 r. Aleksander II powołał „Tajny Komitet”, któremu zlecił przygotowanie reformy włościańskiej. Regulację spraw włościańskich określał ukaz z 19 lutego / 3 marca 1861 r. Nadawał on chłopom wolność osobistą, jednocześnie pozostawiając pańszczyznę i czynsze na kolejne dwa lata – potem miał nastąpić wykup powinności przez chłopów na określonych warunkach. Ziemia nadal była własnością obszarniczą, z kolei chłopci otrzymywali wyliczone nadziały, które nie stawały się ich własnością, lecz gmin. Oznaczało to, że grunty użytkowane przez chłopów pozostawały we władaniu wspólnot gminnych (obszczin), które były odpowiedzialne za uiszczanie świadczeń z tytułu ich użytkowania. Chłopi, chcąc wejść w posiadanie swego nadziału, musieli go wykupić. Spłata wykupu była rozłożona na 49 lat, do czasu ostatecznego wykupu obowiązywały powinności z pańszczyzną łącznie. Zapisy te spotkały się z oporem włościan w guberniach zachodnich – przestali oni wychodzić na pańszczyznę. Ziemianie wzywali wojsko do pacyfikowania chłopskiej samowoli, w niektórych majątkach doszło do krwawych starć (Szumski 2002, s. 106).

Wybuch powstania styczniowego spowodował, że na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej rząd dokonał nadziału ziemi dla włościan bardziej dogodnego niż w innych guberniach Rosji. Ukaz z 1/13 marca 1863 r. wprowadzał uwłaszczenie w majątkach prywatnych z dniem jego podpisania. Ustanawiał obowiązkowy wykup ziemi przez włościan; do czasu sporządzenia aktów wykupnych mieli oni wpłacać czynsz do kas powiatowych. Reforma nie objęła praw serwitutowych, zostały one zachowane. Kontrolą powinności chłopskich i ustalaniem wysokości wykupu zajęły się specjalne komisje. Chłopi, którzy utracili ziemię po 1857 r., mieli otrzymać jej zwrot w całości, a wyrugowani między spisem inwentarzy a 1857 r. – zwrot trzech dziesięcin (Szumski 2002, s. 114). Chłopi nabywali ziemię ze zniżką 20% i więcej; na szlachtę i duchowieństwo nałożono dziesięcioprocentowy podatek od dochodu (od 1868 r. pięcioprocentowy), dzięki któremu dofinansowywano chłopskie zakupy. W rezultacie uwłaszczeń chłopi otrzymali więcej ziemi, niż jej posiadali w czasach pańszczyźnianych. Przyrost gruntów chłopskich we wsiach prywatnych wyniósł 19% w guberni kowieńskiej, 16% w wileńskiej i 12% w guberni grodzieńskiej; obszar wiejski w powiatach białostockim, bielskim i sokólskim guberni grodzieńskiej powiększył się o ok. 10% (Szumski 2002, s. 228). Uwłaszczenie przeprowadzono więc ostatecznie na podobnych zasadach co w Królestwie Polskim.

Po realizacji reformy od 1866 r. w guberniach ukraińskich, litewskich i białoruskich chłopci stali się właścicielami użytkowanej przez siebie ziemi. Dalszy rozwój stosunków agrarnych był związany z sytuacją wewnętrzną Rosji. Warunki polityczne, skrępowanie rozwoju oświaty, brak organów samorządu lokalnego (ziemstw) czyniły je trudniejszymi niż w Rosji centralnej¹⁵. Od roku 1865 w guberniach litewskich i białoruskich zakazano Polakom nabywać ziemię (w trzech guberniach litewskich do Polaków należało 60% majątków, w białoruskich – ok. 50%). Dopiero w 1885 r. pozwolono włościanom „pochodzenia polskiego” kupować ziemię do powierzchni ok. 60 ha.

Gospodarstwa chłopskie i dworskie po uwłaszczeniach

Zasady przeprowadzania uwłaszczeń spowodowały zmiany w zasobie ziemi użytkowanej przez chłopów i przez dwór, ale miały one w poszczególnych zaborach różny zakres. Największe przesunięcia nastąpiły w zaborze pruskim, tam bowiem chłopci wyzbywali się części działek jako odszkodowań za ziemię. W Galicji proces ten nie miał miejsca, zatem uwłaszczenia raczej petryfikowały istniejący stan posiadania, w Królestwie Polskim zasób ziemi chłopskiej wzrósł w związku z nadziałami dla małorolnych poprzez parcelację ziemi państwowej. Wzrost chłopskiego stanu posiadania wystąpił też w guberniach polskich w Rosji. Szacuje się, że w zaborze pruskim areal ziem chłopskich zmniejszył się o 15–20% (w Prusach Królewskich chłopci utracili $\frac{1}{3}$ ziemi, w Wielkim Księstwie Poznańskim – $\frac{1}{6}$ ziemi), w Królestwie wzrósł o ok. 10%, a w Galicji nie uległ większym zmianom; nie znamy statystyk dla guberni rosyjskich.

Uwłaszczenia uwolniły także obrót ziemią; chłopski stan posiadania w drugiej połowie XIX w. rósł, malał natomiast zasób ziemi dworskiej z powodu parcelacji folwarków. Pokazuje to tab. 2.

Kolejna tablica (tab. 3) przedstawia pouwłaszczeniową strukturę agrarną. Cechowała ją wyraźna dychotomia: z jednej strony mieliśmy niewielki odsetek gospodarstw wielkiej własności zajmujących ok. 50% ogółu gruntów, z drugiej strony bardzo liczne gospodarstwa chłopskie stanowiące ponad 95% ogółu gospodarstw i użytkujące od 50 do 60% ziemi.

¹⁵ Niektóre reformy Aleksandra II z 1864 r. (ustanowienie ziemstw, czyli samorządu szlacheckiego, sądów przysięgłych i nowych zasad postępowania sądowego) nie dotyczyły guberni zachodnich z powodu represji po powstaniu styczniowym.

Tab. 2.

Zmiany własności ziemi (gruntów ornych, nieużytków i lasów)
w latach 1870–1909 (w %)

Wyszczególnienie	Królestwo Polskie		Galicja		Zabór pruski	
	1870	1909	1874	1912	1882	1907
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Własność chłopska	37,8	48,7	57,6	65,7	30,6	42,5
Wielka własność	53,6	41,2	42,4	34,3	69,4	57,5
– dworska	47,3	35,1	.	27,6	51,7	43,7
– skarbowa i instytucji publicznych	6,3	6,1	.	6,7	17,7	13,8
Inna ^a	8,6	10,1

^a Mieszcząńska i drobnej szlachty, odpowiednio w 1870 r. 3,8% i 4,8%, w 1909 r. 4,1% i 6,0%.

Uwaga: w przypadku użytków rolnych udział własności chłopskiej był wyższy, ok. 1910 r. wynosił: w Królestwie Polskim 69%, w Galicji 80%, w Wielkim Księstwie Poznańskim 51%. Jeśli idzie o lasy, ok. 1910 r. do chłopów należało: w Królestwie Polskim 9% lasów, w Galicji – 24%, w Wielkim Księstwie Poznańskim – 20%.

Źródło: Jezierski, Wyczański 2006, s. 200–203.

Tab. 3.

Struktura gospodarstw rolnych na przełomie XIX i XX w. (w %)

Prowincja	Powierzchnia gospodarstw w ha				
	poniżej 5	5–20	20–50	50–100	100 i więcej
Udział w liczbie gospodarstw ogółem = 100					
Królestwo Polskie (1892)	38,9	52,8	7,0	0,3	1,0
Galicja (1902)	79,6	18,8	0,8	0,3	0,5
Śląsk Cieszyński (1902)	80,8	16,1	2,5	0,2	0,4
Wielkie Księstwo Poznańskie (1907)	67,8	24,9	6,3		1,0
Prusy Królewskie (1907)	67,7	22,8	8,2		1,3
Udział w powierzchni gruntów = 100					
Królestwo Polskie (1892)	8,0	32,0	10,0	2,0	48,0
Galicja (1902)	29,0	23,8	4,0	2,7	40,5
Śląsk Cieszyński (1902)	16,3	23,1	12,2	3,0	45,4
Wielkie Księstwo Poznańskie (1907)	6,8	25,7	21,5		46,0
Prusy Królewskie (1907)	6,3	23,7	33,1		36,8

Uwaga: dla celów statystycznych przyjmowano, że własność chłopską stanowiły gospodarstwa o powierzchni do 50 ha, zaś wielką własność – gospodarstwa powyżej 50 ha. Średnia powierzchnia gospodarstwa chłopskiego na początku XX w. wynosiła: Galicja 4,3 ha, Wielkie Księstwo Poznańskie 5,7 ha, Królestwo Polskie 5,8 ha.

Źródło: Krzyżanowski, Kumaniecki 1915, s. 111; Jezierski, Leszczyńska 2001, s. 167–168.

W okresie powłasztzeniowym silnie rosła liczba gospodarstw chłopskich – była ona głównie skutkiem działań rodzinnych, które miały związek z procesem eksplozji demograficznej. Presję demograficzną jedynie częściowo zredukowała emigracja zagraniczna i krajowa. Zmiany liczby gospodarstw chłopskich pokazuje tab. 4.

Tab. 4.
Gospodarstwa chłopskie wg grup obszarowych

Wyszczególnienie	Ogółem w tys. ^a	Gospodarstwa - w % ogółem - o powierzchni ^b					
		do 2 ha	2-5	5-10	10-20	20-50 ha	
Królestwo Polskie							
Gospodarstwa w tys.	1877	662	13,6	25,9	53,3	7,2	
	1904	927	14,8	45,3	34,1	5,8	
Powierzchnia gospodarstw w tys. ha	1877	5295	2,3	12,7	64,6	20,3	
	1904	6169	2,1	25,9	48,4	23,6	
Galicja							
Gospodarstwa w tys.	1859	793	35,7	25,4	23,6	10,8	4,5
	1902	1000	42,6	37,6	15,1	3,9	0,8
Powierzchnia gospodarstw w tys. ha	1859	4521	5,8	14,5	29,0	26,6	24,1
	1902	4933	11,4	35,2	30,1	15,4	7,9
Zabór pruski							
Gospodarstwa w tys.	1882	290	60,6	12,3	10,1	9,9	7,1
	1907	355	56,1	13,2	12,5	12,0	6,2
Powierzchnia gospodarstw w tys. ha	1882	1666	5,9	8,1	14,6	28,3	43,1
	1907	2319	5,2	8,1	17,7	32,6	36,4

^a Gospodarstwa o powierzchni do 50 ha. ^b W przypadku Królestwa Polskiego grupy obszarowe są następujące: do 1,6 ha, 1,6–5,5 ha, 5,5–16,4 ha oraz 16,4–54,6 ha (w Królestwie jako miarę powierzchni stosowano dziesiątinę równą 1,0925 ha, stąd trudność porównania z grupami obszarowymi gospodarstw w pozostałych zaborach).

Źródło: Jezierski, Wyczański 2006, s. 205–209; Łukasiewicz 1971, s. 313.

Zaprezentowane statystyki wskazują, że we wszystkich zaborach nastąpił wzrost liczby gospodarstw najmniejszych (do 5 ha). Proces ten miał miejsce także w późniejszym okresie, co pokazuje porównanie danych dla lat 1900 i 1921 (tab. 5).

Tab. 5.

Gospodarstwa chłopskie (do 50 ha) w latach 1900 i 1921

Lata	Liczba gospodarstw			Powierzchnia			Przeciętny obszar gospodarstwa w ha	
	ogółem	w tym do 5 ha	w %	ogółem	w tym do 5 ha	w %	ogółem	w tym do 5 ha
	w tys.			w tys. ha				
1900 ^a	3 149	2 052	65,2	18 839	5 007	26,6	6,0	2,4
1921	3 461	2 152	62,2	19 684	5 309	27,0	5,7	2,5

^a Dane odnoszą się do terytorium porównywalnego z II RP, mają charakter przybliżony.

Źródło: Romer, Weinfeld 1917, s. 42; Jezierski, Wyczański 2006, s. 205–209, 378.

W ostatnich dekadach XIX w. największy w ujęciu bezwzględny przyrost liczby małych gospodarstw do 2 ha i 2–5 ha występował w zaborze austriackim i w Królestwie Polskim, w Galicji towarzyszył mu wzrost stanu posiadania ziemi – miał on mniejszą skalę w Królestwie. W zaborze pruskim proces ten *de facto* nie występował. Gros gospodarstw (do 5 ha) było niesamodzielnych ekonomicznie, rodziny je użytkujące skazane były na wegetację – dochody uzupełniały pracami dorywczymi w folwarkach, przy wyrębach lasu, emigracją sezonową itd. Dopiero gospodarstwa od 10–12 ha (przy korzystnym położeniu w pobliżu miast pięciohektarowe) mogły być samodzielne, tj. dochody z produkcji pokrywały wydatki, nie musiały świadczyć pracy poza gospodarstwem (Bujak 1921, s. 73; Grabski 1906, s. 79). Charakter farmerski mogły mieć gospodarstwa co najmniej dwudziestohektarowe – można je traktować jako rynkowych producentów rolnych wrażliwych na koniunkturę gospodarczą.

Po reformach agrarnych problemem ekonomiczno-społecznym stało się przeludnienie agrarne określane też jako bezrobocie agrarne. Jego korzenie tkwiły w systemie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, w przymusowym i niepłatnym charakterze świadczeń chłopów. Na skalę przeludnienia agrarnego wpływ miał także wysoki przyrost naturalny (Zamorski 1991, s. 32–33). Wzrost liczby ludności rolniczej w latach 1870–1910 sięgał siedmiu milionów osób (ludność utrzymująca się z rolnictwa i leśnictwa na obszarze II Rzeczypospolitej wynosiła: ok. 1870 r. 12 mln osób, ok. 1910 r. – 19 mln, ok. 1921 r. – 17,2 mln, w tym w województwach centralnych 6,6 mln, wschodnich 3,4 mln, zachodnich 2 mln i południowych 5,4 mln; *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1927*, s. 5–10). Na przełomie XIX i XX w. odsetek ludności utrzymującej się z rolnictwa wynosił dla ziem polskich średnio 70%, w tym w Galicji 77%, w zachodnich guberniach cesarstwa rosyjskiego 72%,

w Królestwie Polskim 57%, w Poznańskim 54%, na Pomorzu Gdańskim 50% (Krzyżanowski, Kumaniecki 1915, s. 104–105).

Szczególnie duże przeludnienie występowało w Galicji, było ono jedną z głównych przyczyn tzw. nędzy galicyjskiej¹⁶. Dość powszechnie występowały tzw. porcje (chłopi otrzymywali „porcje” żywności niezbędnej do przeżycia w zamian za odrobek). Przeludnione były też gubernie centrale i południowo-wschodnie Królestwa Polskiego, niemniej proletariat wiejski Królestwa miał większe szanse znalezienia pracy w przemyśle. Najlepsza pod tym względem sytuacja była w zaborze pruskim. Problem nadmiaru siły roboczej w rolnictwie nie występował jedynie w Polsce – borykały się z nim także inne kraje środkowo-europejskie – natomiast w liczbach bezwzględnych w Polsce przybierał on największe rozmiary (ok. 1920 r. szacowano je na 3,4 mln zł – taką samą skalę miało bezrobocie agrarne Rumunii; Roszkowski 1992, s. 232). Przeludnienie agrarne stało się jednym z najważniejszych problemów gospodarczo-społecznych II Rzeczypospolitej.

Podsumowanie

Spróbujmy nakreślić syntetyczny bilans uwłaszczeń. Z ekonomicznego punktu widzenia przedstawia się on pozytywnie. Regulacja własności zmuszała obie strony uczestniczące w tym procesie – chłopów i dwór – do nowych zasad gospodarowania, dostosowania się do nowych warunków. Spełniło się chłopskie pragnienie własności ziemi, a poprzez reformy gminne otworzył się dla chłopów dostęp do działalności społecznej. Nowa sytuacja wymuszała racjonalizację gospodarowania, kalkulację kosztów, zarówno gospodarstwo chłopskie, jak i dworskie musiały się zmierzyć z prawami rynku. Proces ten dokonywał się powoli; zależał od warunków miejscowych oraz inicjatywy i przedsiębiorczości chłopskich rolników i ziemian. Istotna część gospodarstw małorolnych pozostała niesamodzielna i utrzymywała się ze świadczenia pracy. W istocie uwłaszczenia były niezbędnym warunkiem wejścia rolnictwa i całej gospodarki na ścieżkę rozwoju cywilizacyjnego.

W wymiarze społecznym i politycznym oceny uwłaszczeń są bardziej zróżnicowane – wpłynął na to kontekst polityczny ich wdrożenia. Ukazy uwłaszczeniowe w Galicji i Królestwie Polskim zostały wprowadzone przez władze zaborcze z myślą o oderwaniu chłopów od powstania i „ukaraniu” polskiej szlachty. Realizowane w kontekście upadku powstań narodowych pogłębiły

¹⁶ Określenie to pochodzi od tytułu książki Stanisława Szczepanowskiego *Nędza Galicji w cyfrach*, która ukazała się w 1888 r.

występujące wcześniej antagonizmy między wsią a folwarkiem. Ponieważ ziemiaństwo było przegranym, a chłopci beneficjentem, narracja nt. uwłaszczeń reprezentowana przez szlachecką opinię publiczną i publicystykę była przez pierwsze lata negatywna, z czasem stała się neutralna.

Niezależnie od intencji państw zaborczych z punktu widzenia ogólnospołecznego uwłaszczenia miały pozytywny wymiar. Oznaczały likwidację aparatu dominacji i zniewolenia i choć nie od razu było to tożsame z ostateczną emancypacją chłopów (różne formy pracy przymusowej były nadal stosowane), to proces ten został zapoczątkowany. Na obszarach pogranicza towarzyszył temu rozwój świadomości narodowej Litwinów, Ukraińców czy Białorusinów. Chłopi zostali wyzwoleni z upośledzenia i wielowiekowych upokorzeń, wzrosło poczucie ich godności, zaczęli się stawać znaczącą siłą społeczną i polityczną. Jak pisał Wincenty Witos, „chłop przez wieki stracił wszelką samodzielność, a pozbawiony możliwości jakiegokolwiek obrony czuł się słabym i osamotnionym nawet wtenczas, kiedy się znalazł w wielotysięcznym tłumie i już zmienionych warunkach” (1990, s. 148).

Uwłaszczenia oddziaływały na zmiany świadomości chłopskiej. Proces jej ewolucji był długi i trudny; przez wiele dziesięcioleci opinia publiczna zdominowana przez środowiska inteligencko-ziemiańskie poniekąd wykluczała włościństwo z reszty społeczeństwa. Jak pisze Paweł Tomczok, „system pańszczyźnianej przemocy „zniewalał nie tylko ciało, ale też język [...], a nawet myślenie”, głos ludu był tłumiony przez aparat nadzoru, a doświadczenia pańszczyźniane mogły zostać wypowiedziane dopiero przez osoby, które już jej nie podlegały, czyli w czasach popańszczyźnianych (2017, s. 240). W historii chłopów tworzonej w XX w. przewijały się dwie główne narracje: jedna – cierpienia i przemocy, druga – buntu i oporu. W pierwszej system pańszczyźniany był mechanizmem dominacji, a chłopci bierną, tępą i posłuszną masą przystosowaną do upokorzeń i ciężkiej pracy. W narracji drugiej eksponowano opór przeciwko pańszczyźnie i chłopskie bunty, które choć tłumione, wymuszały złagodzenia systemu (Tomczok 2017, s. 242). Ostateczna emancypacja chłopów była z jednej strony skutkiem owego buntu, z drugiej – postępu cywilizacyjnego.

Bibliografia

- Adamczyk M., Pastuszka S. (1985). *Konstytucje polskie w rozwoju dziejowym 1791–1982*. Warszawa: WSP.
- Białas S. (2006). *Jakub Szela. Kim był*. Kraków: Wydawnictwo CCNS.
- Bobrzyński M. (1957). *Z moich pamiętników*. Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bortkiewicz F. (1958). *Nadziały i powinności chłopów pańszczyźnianych w dobrach prywatnych Królestwa Polskiego*. Warszawa: PWN.
- Brodowska H. (1984). *Chłopi o sobie i Polsce. Rozwój świadomości społeczno-narodowej*. Warszawa: LSW.
- Bujak F. (1921). *Uwagi krytyczne o naszej reformie rolnej*. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Chomać-Klimek R. (1970). *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.* Warszawa: PWN.
- Forycki M. (2004). *Anarchia polska w myśli Oświecenia. Francuski obraz Rzeczypospolitej szlacheckiej u progu czasów stanisławowskich*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Galczak-Froch A. (2013). Problemy z usystematyzowaniem wewnętrznego rozwarstwienia chłopstwa, *Krakowskie Studia Małopolskie*, 18, 156–170.
- Grabski W. (1906). *Stosunki służbowo-robotnicze rolne w Królestwie Polskim*. Warszawa: Wydano z udziałem zapomogi Kasy Pomocy dla Osób Pracujących na Polu Naukowym im. J. Mianowskiego.
- Grabski W. (1907). *Materiały w sprawie włościańskiej*, t. 1. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Groniowski K. (1963). *Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864*. Warszawa: PWN.
- Groniowski K. (1976). *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza – realizacja – skutki*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Grynwaser H. (1951). *Kwestia agrarna i ruch włościan w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku. Przywódcy i „burzyciele” włościan*. W: tegoż, *Pisma*, t. II. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Jakóbczyk W. (1951). *Uwłaszczenie chłopów w Wielkopolsce w XIX w.* Warszawa: LSW.
- Jezierski A. (red.) (1991). *Historia Polski w liczbach. Rolnictwo. Leśnictwo*. Warszawa: GUS.
- Jezierski A., Leszczyńska C. (2001). *Historia gospodarcza Polski*. Warszawa: Key Text.
- Jezierski A., Wyczański A. (red.) (2003, 2006). *Historia Polski w liczbach*, t. 1. *Ludność. Terytorium*, t. 2. *Gospodarka*. Warszawa: GUS.
- Kirkor-Kiedroniowa Z. (1912). *Włościanie i ich sprawa w dobie organizacyjnej i konstytucyjnej Królestwa Polskiego*. Kraków: Akademia Umiejętności: Fundusz N. Bucewicza.
- Kita J. (2003). *Ziemian Królestwa Polskiego obraz własny*. W: W. Puś (red.), *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, t. 1. Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Kochanowicz J. (1981). *Pańszczyźniane gospodarstwo chłopskie w Królestwie Polskim w I połowie XIX w.* Warszawa: Wydawnictwa UW.
- Kochanowicz J. (1992). *Spór o teorię gospodarki chłopskiej. Gospodarstwo chłopskie w teorii ekonomii i w historii gospodarczej*. Warszawa: Wydawnictwa UW.
- Kołątaj H. (1951). *Wybór pism politycznych*, oprac. B. Leśnodorski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J. (1985). *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Kostrzewska M. (1995). Powłasczeniowy ruch chłopski – podobieństwa i różnice z ruchem antyfeudalnym. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*, 52, 70–91.
- Krzyżanowski A., Kumaniecki K. (1915). *Statystyka Polski*. Kraków: Polskie Towarzystwo Statystyczne.
- Leszczyńska C., Lisiecka Ł. (2010). Przeludnienie agrarne a zagraniczne migracje Polaków w XIX wieku i w Drugiej Rzeczypospolitej. W: H. Kurowska (red.), *Przemiany demograficzne Europy Środkowej w czasach nowożytnych*. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Łepkowski T. (2003). *Polska – narodziny nowoczesnego narodu 1764–1870*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Łozińska M. (2010). *W ziemiańskim dworze: codzienność, obyczaje, święta, zabawy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Łuczak C. (2001). *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815–1918)*. Poznań: Wydawnictwo PSO.
- Łukasiewicz D. (2014). Przemiany przestępczości w Prusach w XVIII i XIX wieku (do 1871 roku). *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych*, 3 (15), 65–96.
- Łukasiewicz J. (1971). O strukturze agrarnej Królestwa Polskiego po uwłasczeniu. *Przegląd Historyczny*, 62/2, 295–315.
- Łukasiewicz J. (1982). Drogi rozwoju rolnictwa na ziemiach polskich. W: S. Kieniewicz (red.), *Polska XIX wieku: państwo, społeczeństwo, kultura*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Mencel T. (1998). *Wieś pańszczyźniana w Królestwie Polskim w połowie XIX wieku*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Orzechowski K. (1954). Przekształcenia praw chłopów do ziemi na Górnym Śląsku w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 1, 223–301.
- Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1925/1926 (1927)*. Warszawa: GUS.
- Romer E., Weinfeld I. (1917). *Rocznik Polski*. Kraków: Gebethner i Wolff.
- Roszkowski W. (1992). Land Reforms in East Central Europe after World War One. *Estudios Latinoamericanos*, 14, II, 213–242.
- Słomka J. (1983). *Pamiętnik włościanina. Od pańszczyzny do dni dzisiejszych*. Warszawa: LSW.
- Salmonowicz S. (1998). *Polski wiek XIX, Czasy Nowożytne*, t. 5.
- Stankiewicz Z. (1992). Świadomość społeczna chłopów w opinii ziemiańskiej (Królestwo Polskie przed Powstaniem Styczniowym). *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*, 45, 51–66.
- Staszic S. (1954). *Przestrogi dla Polski*. W: B. Suchodolski (oprac.). *Pisma filozoficzne i społeczne*, t. 1. Warszawa: PWN.
- Studnicki W. (1906). *Problemat agrarny w guberniach wielkorosyjskich i u nas*, t. IV. Warszawa: Biblioteka Warszawska.
- Szumski J. (2002). *Uwłasczenie chłopów w północno-wschodniej części Królestwa Polskiego 1846–1871*. Białystok: Wydawnictwo Prymat.

- Śliwa M. (1997). *Rok 1846 w Galicji. Ludzie. Wydarzenia. Tradycje*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP.
- Ślusarek K. (2013). *W przededniu autonomii. Własność ziemska i ziemiaństwo zachodniej Galicji w połowie XIX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Ślusarek K. (2017). Wieś galicyjska 1772–1914 – stagnacja czy rozwój? *Rocznik Łódzki*, 66, 151–165.
- Śreniowska K., Śreniowski S. (oprac.) (1961). *Materiały do dziejów włościan w Królestwie Polskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN.
- Świętochowski A. (1928). *Historia chłopów polskich w zarysie*, t. 2. *W Polsce podległej*. Lwów–Poznań: Wydawnictwo Polskie.
- Tomczok P. (2017). Pańszczyzna i przemoc. Historie literackie i wspomnieniowe z XIX wieku. *Praktyka Teoretyczna*, 1, 23, 237–266.
- Wachowiak B. (1978). Początki uwłaszczenia chłopów w dobrach szlacheckich Prus Wschodnich. *Komunikaty Warmińsko-Mazurskie*, 2, 241–255.
- Wachowiak B. (2014). Reformy uwłaszczeniowe lat 1816–1850. W: G. Kucharczyk (red.), *Prusy w dobie kształtowania się kapitalizmu (1806–1871)*. Seria: Historia Prus. Narodziny – mocarstwowość – obumieranie, t. 3. Poznań: IH PAN, Wydawnictwo Poznańskie.
- Wierchostawski S. (2011). *Orzeł czarny i orzeł biały. Problemy modernizacji społeczeństwa polskiego prowincji Prusy Zachodnie w XIX i na początku XX stulecia*. Olsztyn: Wydawnictwo Littera.
- Witos W. (1990). *Moje wspomnienia*, t. I, cz. 2. Warszawa: LSW.
- Witos W. (2017). *Moje wspomnienia*. *Forum Myśli Społecznej*, 9, 1–12.
- Zamorski K. (1991). *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.* Kraków: UJ.
- Zamoyski A. (1848). *Kwestia włościańska*. *Roczniki Gospodarstwa Krajowego*, 13, 2, 174–215.